

Трансформація російського та українського суспільства у концепціях Т.І.Заславської та Н.В.Паніної: порівняльний аналіз

Анотація

У статті на основі порівняльного аналізу показано, що нормативно-особистісну концепцію Н.В.Паніної можна розглядати як таку, що пояснює соціальну поведінку акторів трансформаційного процесу і рівень розвитку людського потенціалу трансформованого суспільства, які в концепції соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської є центральними поняттями, зважаючи на залежність від соціально-психологічних, психічних й особистісних якостей їхніх носіїв. Обидві концепції слугують прикладами збагачення теоретичного знання, апробованого і верифікованого емпіричними дослідженнями. Нормативно-особистісна концепція трансформації українського суспільства Н.В.Паніної і діяльнісно-структурна концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської мають значний прогностичний потенціал, взаємодоповняють наукові уявлення про пострадянську трансформацію й окреслюють шляхи до створення фундаментальної теорії соціальних змін у пострадянських трансформаційних суспільствах.

Ключові слова: *пострадянська трансформація, діяльнісно-структурна концепція соціетальної трансформації, нормативно-особистісна концепція трансформації українського суспільства, Т.І.Заславська, Н.В.Паніна*

У рамках сучасного соціологічного дискурсу вважається можливим проведення порівняльного аналізу концепцій суспільної трансформації, створених у різних парадигмах. На думку російського соціолога А.Б.Гофмана, для історії соціології «є характерною множинність парадигм, одночасне

співіснування і боротьба їх. Наукова спільнота поділена на напрями, рухи, школи, прихильники яких обстоюють різні парадигми. Але й за цих умов вона об'єднується певними спільними науковими уявленнями, котрі, зрештою, дають підстави говорити про неї власне як про спільноту” [Гофман, 2008: с. 16].

У світовій соціологічній спільноті особливе місце посідали соціологи СРСР, котрих формально об'єднувала панівна ідеологія, а фактично — прагнення вийти за її межі, використовуючи ідеологічно нейтральну методологію емпіричних досліджень. Саме в цьому передусім виявляється спільність підходів Т.І.Заславської та Н.В.Паніної до вивчення суспільства і процесів його пострадянської трансформації.

Слід зазначити, що пострадянські соціологи в перші роки становлення незалежних держав, утворених на руїнах СРСР, перебували у вигіднішому становищі, ніж їхні західні колеги-транзитологи, і становлення їхніх теоретичних поглядів було вільне від тиску авторитетів, чиї визнані у світовій соціологічній спільноті концепції ґрунтувалися на вивченні соціальних реалій, дуже далеких від пострадянської дійсності. Оскільки в роки перебудови Т.І.Заславська як керівник ВЦДГД і Н.В.Паніна як головний науковий співробітник його Центрально-Українського відділення вже мали базу даних численних емпіричних досліджень з різноманітних аспектів соціальних трансформацій, вони могли розробляти власні концепції з урахуванням унікального соціального досвіду інституціональних, структурних і соціально-психологічних змін, що відбувалися наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття. Дві ці обставини (теоретична незалежність й емпірична оснащеність) у випадку Т.І.Заславської і Н.В.Паніної доповнювалися особистісними якостями дослідників — послідовністю в реалізації обраних напрямів концептуалізації досліджуваних соціальних феноменів. Зрештою були розроблені концепції пострадянських соціальних трансформацій, котрі хоч і мають різні теоретичні засади, проте багато в чому взаємоперетинаються і взаємодоповнюються.

Автори аналізованих концепцій самі визначили, в рамках яких соціологічних парадигм вони були створені. Т.І.Заславська розробила діяльнісно-структурну концепцію соцієтальної трансформації російського суспільства [Заславская, 2002]. Н.В.Паніна зазначала, що “на основі фундаментальних положень структурно-функціональної соціології (Т.Парсонс, Р.Мертон та ін.), з одного боку, і нашого багаторічного вивчення зв'язків між соціальним статусом (його формуванням, досягненням, змінами) і їхнім [людей] соціально-психологічним станом, — з іншого, нами розроблена концептуальна модель ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства” [Паніна, 2001: с. 6].

Порівняльний аналіз таких різних, на перший погляд, соціологічних підходів до вивчення трансформаційних процесів, що відбуваються в пострадянській Україні та Росії, слід розпочати з виявлення спільного та особливого в історичних передумовах їх виникнення і розвитку.

Спільним у науковій біографії Т.І.Заславської і Н.В.Паніної було те, що вони починали свою діяльність не як професійні соціологи. Т.І.Заславська

розпочала наукову кар'єру як спеціаліст у царині вивчення економічних проблем аграрного сектору, її праці з розвитку економічної теорії розвитку радянського суспільства набули загального визнання. Вона стала фундатором економічної соціології в СРСР, яка за часів "перебудови" послугувала відправним пунктом для розроблення концепції соціальної трансформації пострадянського російського суспільства, що її можна розглядати як узагальнену модель посткомуністичного трансформаційного процесу в усіх країнах колишнього "соцтабору". Перші наукові праці Н.В.Паніної були присвячені дослідженню проблеми адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера. У цих працях вагоме місце належало аналізу особистісних і соціально-психологічних чинників адаптації. Завдяки такому підходу Н.В.Паніна змогла розкрити механізм соціальної адаптації з урахуванням як загальносоціальних і групових впливів на особистість (соціальних очікувань), так і особливостей психології людей, котрі переживають важкий період принципової зміни статусу і кола виконуваних ролей. Для вивчення цього складного явища вона застосовувала методи психологічного тренінгу в групах людей похилого віку, цей досвід було використано і при проведенні масових опитувань, результати яких передували кристалізації основних положень нормативно-особистісної концепції на основі вивчення причин і характеру адаптивної поведінки населення України в період пострадянських соціальних змін. Обидві дослідниці привнесли в соціологію особливі підходи, характерні для суміжних суспільних наук.

Спільним у передумовах розвитку цих концепцій є й те, що обидві вони зароджувалися в перебігу вивчення авторами стабільного радянського суспільства, що в подальшому вможливило проведення порівняльного аналізу стану суспільства на різних етапах його трансформації. Збігаються також часові рамки роботи авторів над аналізованими концепціями.

Т.І.Заславська і Н.В.Паніна були ініціаторами моніторингових досліджень в Росії та Україні. Завдяки організаторським здібностям і особистому авторитету Т.І.Заславської у 1988 році був створений ВЦДГД, під її керівництвом працювала група вчених, які розробили методику і методологію проведення моніторингових опитувань в Росії. Н.В.Паніна особисто розробила методику і методологію проведення українського моніторингу, пілотне дослідження було здійснене під її керівництвом 1992 року на базі Інституту соціології НАН України. Моніторингові дослідження не тільки послугували емпіричним джерелом досліджуваних концепцій трансформації пострадянських суспільств, а й виявилися надійною базою для апробації й верифікації їх.

Проблеми розвитку соціології, роль соціологів у перетворенні російського й українського суспільства, соціологічна культура були в центрі уваги Т.І.Заславської і Н.В.Паніної [Загороднюк, 2011; Заславская, 1996]. Критерієм соціологічної культури вони вважали не лише дбайливе і вдумливе ставлення до соціологічної класики, а й пошук можливості її розвитку з урахуванням конкретних умов життєдіяльності російського та українського суспільства, його соціокультурних і соціоструктурних змін. Істотним є внесок Т.І.Заславської і Н.В.Паніної в інституціоналізацію соціологічної науки в Росії та Україні: перша була віце-президентом, а потім і президентом Ра-

дянської соціологічної асоціації (1972–1986, 1986–1991 роки). Н.В.Паніна була головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона розробила чинний зараз “Кодекс професійної етики соціолога”, затверджений V З’їздом САУ 2004 року [Кодекс, 2008; Панина, 2004].

У визначенні того, який саме процес спостерігається в Росії й Україні, у Т.І.Заславської і Н.В.Паніної не було розбіжностей: відбувається пострадянська трансформація суспільства. При визначенні процесу соціальних змін у країнах колишнього соцтабору вони обидві вживали термін “посткомуністичний”. Якщо Н.В.Паніна під цим терміном розуміла географічний простір, то Т.І.Заславська надавала йому політичного забарвлення і зазначала, що спільним для цих країн була влада комуністичних партій.

У соціологічній науці існують різні класифікації теорій залежно від методологічних принципів дослідження соціальної реальності. На думку Ж.Т.Тоценка, “структуру соціологічного знання можна розглядати, по-перше, як теоретичну й емпіричну соціологію, по-друге, як фундаментальну і прикладну, по-третє, за об’єктно-предметним принципом” [Тоценка, 2007: с. 11], тобто як макро- і мікросоціологію. Порівняння нормативно-особистісної концепції трансформації українського суспільства Н.В.Паніної та діяльнісно-структурної концепції соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської за цими ознакам дає підстави для висновків, викладених далі.

Відомо, що в соціології існують соціоцентричний і антропоцентричний (гуманітарний) підходи до вивчення соціальних явищ. Нормативно-особистісна концепція Н.В.Паніної являє собою приклад антропоцентричного підходу: відправним її пунктом є індивід, сукупність індивідів, способи і рівень успішності їхньої адаптації до трансформаційного процесу за умов тотальної аномії. При цьому зміна соціальної реальності в даній концепції розглядається як результат осмислених соціальних дій індивідів, зумовлених їхніми соціально-психологічними й особистісними якостями. Структурно-діяльнісна концепція Т.І.Заславської також є антропоцентричною: на макро-, мезо- і мікрорівнях трансформаційного процесу діють відповідні актори. Їхні дії різною мірою впливають на перебіг змін, бо є одночасно їх причиною і наслідком. Людина (актор, індивід) розглядається як ресурс суспільного розвитку і як носій людського потенціалу, розвиток якого в концепції Т.І.Заславської є імпульсом суспільних змін. Розташування акторів на перехрещуваних рівнях “слід розуміти як спробу об’єднати загальносоціетальний, інституціональний і власне соціологічний або навіть соціально-психологічний підходи” [Здравомыслов, 2001: с. 98]. Разом із тим у концепції Т.І.Заславської можна виявити також ознаки соціоцентричного підходу: у трансформаційному процесі “функціонування соціальних механізмів регулюється, з одного боку, відповідними суспільними інститутами (формальними і неформальними правилами гри), з іншого, соціальним статусом і культурними особливостями акторів: органів управління, організацій, груп, індивідів (інтересами і можливостями гравців)” [Заславская, 2002: с. 8].

Т.І.Заславська у своїй концепції запропонувала оригінальну схему осмислення посткомуністичних трансформацій, вона розробила базові поняття концепції, такі як “соціальна трансформація”, “соціальний механізм

трансформації суспільства”, “соціально-трансформаційна структура суспільства”, “трансформаційна активність”, “інноваційно-реформаторський потенціал суспільства”. Соціетальна трансформація суспільства, згідно з концепцією Т.І.Заславської, реалізується через зміни системи базових суспільних інститутів, соціальної структури і людського потенціалу. Ці три компоненти взаємопов’язані складними соціальними механізмами: зміна одного призводить до неминучої зміни двох інших, а позаяк предметом макросоціології є аналіз суспільства загалом, соціальних систем, соціальних структур та інститутів, масових соціальних процесів, тож очевидно, що концепція соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської належить до розряду макроконцепцій. Водночас мікроконцептуалізація розвитку окремих складових трансформаційного процесу підтвердила засадниче значення зростання людського потенціалу для позитивного розвитку соціальних змін російського суспільства.

Мікросоціологія досліджує поведінку індивідів, мотивацію їхніх індивідуальних дій і взаємодії в групах, організаціях, суспільстві, соціально-психологічні реакції на соціальні зміни, міжособистісні відносини. Отже, нормативно-особистісна концепція пострадянської трансформації українського суспільства Н.В.Паніної належить до мікросоціологічних концепцій і теорій. Це аж ніяк не применшує її значення, адже предметна область мікросоціології — “реальна, жива свідомість і поведінка — “найбагатші” за своїми проявами суспільні процеси. Фактично вони відображають на емпіричному рівні стан суспільної свідомості й суспільної діяльності в цілому в усьому її багатоманітті, суперечливості, випадковості й необхідності. Саме вони виступають чутливим показником становища, перебігу розвитку і функціонування суспільних процесів. Тому дослідження їх надає важливий інструмент для прийняття науково обґрунтованих рішень в усіх без винятку сферах суспільного життя — від економічної до духовної” [Тощенко, 2011]. У наш час спостерігається зближення макро- і мікросоціології, що підносить соціологічне знання на якісно новий рівень. “Мікрорівень, рівень соціальної взаємодії пересічних громадян стає ареною великої історії. Своєю чергою, кожен із учасників взаємодії у змозі вплинути на її перебіг і тим самим змінити напрям соціального процесу. Соціологія за цих умов із науки, що вивчає макроструктури суспільства, перетворюється на царину дослідження механізму формування соціального процесу в переплетенні незліченних ліній взаємодії конкретних індивідів” [Кравченко, 1997: с. 29].

Важко переоцінити роль і значення емпіричних досліджень у створенні концепцій трансформації суспільства Т.І.Заславської та Н.В.Паніної. Основні ідеї цих концепцій зародилися на базі аналізу даних емпіричних досліджень. Найвагоміші теоретичні висновки цих концепцій пройшли апробацію і верифікацію в процесі емпіричних досліджень. Відтак, доходимо висновку про те, що діяльнісно-структурна концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської і нормативно-особистісна концепція трансформації українського суспільства Н.В.Паніної належать водночас до теоретичного й емпіричного рівнів соціологічного знання.

Концепцію соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської, за класифікацією П.Штомпки, можна розглядати як пояснювальну. При роз-

робленні такої теорії “дослідники-емпірики більше не обмежуються пошуком фактів і збиранням даних, а *пропонують моделі* генералізації у своїх сферах, сформовані шляхом нагромадження дослідницьких даних: теорії девіантності, колективна поведінка, соціальні рухи, етнічність, ЗМІ, соціальний капітал, постматеріалістичні цінності тощо” [Штомпка, 2005: с. 67]. Разом із тим концепцію Н.В.Паніної можна віднести до аналітичних, котрі, за визначенням П.Штомпки, “об’єднують теорію й емпірію шляхом продукування гіпотез і узагальнення понять, типологізують, класифікують, виконують допоміжну, інструментальну роль” [Штомпка, 2005: с. 69].

Слід зазначити, що соціетальні концепції, до яких належить концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської, відрізняються від інших тим, що практично неможливо цілком операціоналізувати основні положення та поняття. Операціоналізації зазнають лишень окремі складові концепції, наприклад, зміни людського потенціалу, що представляють один із трьох векторів трансформаційного процесу. Тоді як нормативно-особистісна концепція Н.В.Паніної операціоналізована майже цілком, практично кожен теоретичний висновок дістав відображення у відповідному індикаторі.

Неминучість, тривалість і глибину аномії, зумовленої випереджувальним розкладанням колишніх суспільних інститутів порівняно з утворенням нових, Т.І.Заславська визначала як одну із головних відмінних рис трансформаційного процесу [Заславская, 2002: с. 445–446]. Н.В.Паніна вважала, що аномія спричинена насамперед руйнацією ціннісно-нормативної системи суспільства, яка є основою соціальної інтеграції. Саме “кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій” [Панина, 2001: с. 7] веде до зміни поведінки людей, зумовленої виникненням нових соціальних статусів і ролей, і в такий спосіб сприяє становленню нових соціальних інститутів. Таким чином, загальну спрямованість трансформаційного процесу визначають ціннісні преференції різних верств і груп населення. Своєю чергою, ціннісні орієнтації багато в чому визначаються спільним соціально-психологічним станом і соціальним самопочуттям учасників трансформаційного процесу.

Базовим поняттям концепції соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської є людський потенціал. Це поняття “концентрує увагу не на досягнутому рівні розвитку суспільства, а передовсім на властивому йому внутрішньому динамізмі, здатності до саморозвитку” [Заславская, 2005: с. 14]. Увага Т.І.Заславської була зосереджена на тому, що людський потенціал віддзеркалює рівень цивілізаційного розвитку суспільства, його соціальну якість. Н.В.Паніна в нормативно-особистісній концепції не оперує цим поняттям. Однак, згідно з Паніною, за умов тотальної аномії всі складові людського потенціалу або мають тісний зв’язок, або безпосередньо залежать від рівня соціального самопочуття й життєвої задоволеності, схильності до аномійної деморалізованості й цинізму, від патерналістських чи інтернальних установок.

Т.І.Заславська виокремлює чотири компоненти людського потенціалу: соціально-демографічний, соціально-економічний, соціокультурний і

діяльнісний. У концепції Н.В.Паніної соціально-демографічні показники визначають соціально-психологічний і психічний стан, нормативно-ціннісні установки громадян України. За даними багаторічних моніторингових досліджень Інституту соціології, молодші й освіченіші мешканці міст меншою мірою схильні до аномійної деморалізованості, тривожності й цинізму, демонструють інтернальні установки [Загороднюк, 2011]. Вони готові додатково працювати для забезпечення платоспроможного задоволення своїх потреб. Громадянські права і свободи є для них цінністю, заради якої вони готові підвищувати рівень своїх політичних та економічних знань. Такого ґтибу особистісні якості визначають причини зростання соціально-економічного, соціокультурного і діяльнісного компонентів людського потенціалу: ресурси людського потенціалу забезпечуються сукупністю соціально-психологічних якостей і психічного стану його носіїв.

Т.І.Заславська досліджувала соціальну поведінку акторів макро-, мезо- і мікрорівня трансформаційного процесу, їхні поведінкові стратегії, у шереду яких вирізняла досяжницькі, адаптаційні, регресивні та руйнівні. Ці стратегії вона класифікувала за цілями, мотивами і способами їх реалізації, не акцентуючи уваги на соціально-психологічній і ціннісно-нормативній складових. Принцип “наскрізного”, без диференціації на шари й рівні, дослідження соціальної поведінки індивідів (груп), залежної від успішності/неуспішності адаптації до соціальних змін, особистісних якостей і прийняття/неприйняття нової системи норм і правил, лежить в основі концепції Н.В.Паніної. На всіх щаблях соціальних сходів індивіди змушені адаптуватися до змінених “правил гри”. Стратегії соціальної поведінки індивідів і груп залежать від того, який тип особистості сформувався в результаті адаптації: від нормативності/ненормативності реакції на аномію, від рівня тривожності, національного ізоляціонізму, життєвої задоволеності та соціального самопочуття загалом. Правильність цього положення підтверджує Т.І.Заславська. За результатами емпіричного дослідження успішних економічних акторів вона доходить висновку, згідно з яким “ключове значення сьогодні мають індивідуальні адаптації економічних акторів до встановлюваних владою формальних і неформальних правил гри” [Заславская, 2012: с. 23].

З позицій нормативно-особистісної концепції, в рамках нормативних реакцій на аномію формуються досяжницькі стратегії (“підвищення індивідуального статусу, мотивоване прагнення до зростання добробуту, професійного просування, політичної кар’єри, поліпшення якості та способу життя, підвищення соціального престижу” [Заславская, 2000: с. 16]). Це переконливо продемонстровано на прикладі дослідження Т.І.Заславською успішних економічних акторів мезорівня трансформаційного процесу в Росії. Слід наголосити, що високий рівень соціального цинізму в поєднанні з неповнотою та недосконалістю правових норм і орієнтацією на асоціальні цінності за наявності особистої активності й досяжницьких стратегій призводить до розширення неправових практик, зокрема до розвитку “тіньової” економіки.

Якщо оцінювати виокремлені Т.І.Заславською адаптаційні стратегії (“прагнення соціального виживання, збереження колишнього або принаймні мінімально прийняттого соціального статусу” [Заславская, 2000: с. 16]) з

позицій нормативно-особистісної концепції Н.В.Паніної, то вони також зумовлені нормативною реакцією на аномію. Від того, які особистісні якості домінуватимуть, залежить підвищення або зниження ефективності суспільних практик.

Руйнівні стратегії поведінки “мають агресивний характер. Вони спрямовані проти інших, а іноді і проти себе” [Заславская, 2000: с. 16]. Цікаво, що характеристику цих стратегій сама Т.І.Заславська дає відповідно до поняттєвого апарату нормативно-особистісної концепції Н.В.Паніної: “така поведінка найчастіше мотивується жагою наживи, не обмежуваною моральними нормами, а також ксенофобіями, пожвавлюваними у скрутні часи” [Заславская, 2000: с. 16]. Тобто маємо прямий опис ненормативних реакцій на аномію, стану глибокої аномійної деморалізованості. Проте гранична ступінь аномійної деморалізованості та критичне зниження рівня соціального самопочуття призводять до виникнення регресивних стратегій поведінки, результатом чого є соціальна ексклюзія, втрата соціальних зв'язків, різке зниження соціального статусу й ідентичності.

Аналізовані концепції мають чималий прогностичний потенціал. На підставі результатів досліджень масової свідомості в українському суспільстві в рамках нормативно-особистісної концепції Н.В.Паніна дійшла висновку про існування двох типів реакції на тривалу аномію — нормативної та ненормативної, що зумовлюють характер і причини соціальної поведінки індивідів (груп). На базі цього висновку було зроблено теоретичні припущення про те, що для України і Росії “існують три шляхи виходу із ситуації масової аномійної деморалізованості. Перший — традиціоналізм, повернення до архаїчної системи цінностей як інтегрувальної основи суспільного життя. Другий — авторитаризм як спроба розв'язати проблеми суспільства шляхом жорсткої централізації. Третій — рух задекларованим Росією та Україною демократичним шляхом на основі послідовної розбудови політичного плюралізму, створення правової держави і розвитку свободи економіки” [Головаха, 2008: с. 7]. На підставі цього аналізу і з урахуванням даних соціологічних досліджень в Росії та Україні Н.В.Паніна у 90-ті роки минулого століття прогнозувала вищу ймовірність традиціоналістичного сценарію для України й авторитарного — для Росії. За кілька років ці сценарії втілилися в масову підтримку Віктора Ющенка і Володимира Путіна як політиків, котрі уособлювали саме ці напрями політичного розвитку українського і російського суспільств.

Просування демократичним шляхом обох держав виявилось вельми проблематичним через нерозвиненість громадянського суспільства, за якої політичний плюралізм має дуже обмежені рамки, а подальший розвиток вільної ринкової економіки стримується повсюдним розквітом неправових практик, корупції. Якщо в Росії сформувалася “керована демократія”, для якої властиве “вигадливе поєднання автократії і демократії, політичних свобод і їх обмеження, формальної наявності і практичної відсутності опозиції правлячому режиму” [Головаха, 2008: с. 7], то в Україні за наявності дієздатної опозиції утворилася “кланово-олигархічна” демократія, що характеризується обмеженням громадянських і політичних свобод, вибірковою дією правових норм.

Аналіз соціального самопочуття, соціально-психологічного і психічного стану населення України за всі роки незалежності свідчить, що зміна поколів носіїв соціальних норм і цінностей, підвищення їхньої особистої активності привели до формування інтернального типу особистості, поведінка якої має соціально активний характер [Загороднюк, 2011]. Його появу Н.В.Панина прогнозувала ще у 1990-х роках на основі аналізу структури цінностей, соціального самопочуття і морально-психологічного стану молоді за умов тотальної аномії [Панина, 2001; Панина, 2008]. Аналіз результатів дослідження, проведеного Т.І.Заславською серед представників економічних акторів сучасного російського трансформаційного процесу, дав підстави для висновку про те, що саме такі особистісні якості мають успішні підприємці та менеджери.

Погоджуючись з І.Роксборо (I.Roxborough) в тому, що в наш час модернізацію слід розуміти як зростання здатностей до перетворення [Roxborough, 1988], Т.І.Заславська визначила сутність трансформаційних процесів як “зростання здатності суспільства до соціальних перетворень”, а головний напрям модернізації — “як підвищення конкурентоспроможності суспільства в глобалізованому світі, що непередбачувано змінюється” [Заславская, 2008: с. 12]. Оцінка рівня і динаміки конкурентоспроможності суспільств, що трансформуються, дає уявлення про успішність чи неуспішність їхнього розвитку, кілька зафіксованих “зрізів” дають змогу виявити тенденції цього розвитку і спрогнозувати його подальший напрям. Констатуючи, що надійної методології такої оцінки в соціологічній науці ще не існує, Т.І.Заславська запропонувала оцінювати рівень конкурентоспроможності, усталеності й динамізму сучасних трансформаційних суспільств шляхом просування за трьома осями, що характеризують соціетальний простір трансформаційних процесів російського суспільства. З цією метою вона конкретизувала поняття осей тривимірного соціетального простору. У 2008 році Т.І.Заславська в результаті детального вивчення людського потенціалу російського суспільства дійшла висновку, що сучасні трансформаційні процеси відбуваються у тривимірному соціетальному просторі, осями якого слугують:

- 1) не просто рівень розвитку людського потенціалу досліджуваних суспільств, а “*рівень людського потенціалу* суспільств як макросуб’єктів і макроакторів саморозвитку і трансформації”;
- 2) не узагальнена якість соціально-групової структури, а “*легітимність і динамізм соціально-групової структури*, що дають суспільствам можливість успішно реалізувати свій людський потенціал”;
- 3) не узагальнена ефективність інституціональної системи, а “*ефективність інституціональних систем*, що виявляється у здатності політичних, правових, економічних, соціальних та інших інститутів спрямовувати енергію індивідів, організацій і груп у творче соціально-конструктивне річище” [Заславская, 2008: с. 13].

При цьому був сформульований висновок, згідно з яким для успішної динаміки потрібне просування одночасно за трьома векторами: високий рівень лише однієї чи двох із названих вище характеристик не забезпечує

успішного трансформаційного розвитку суспільства, його конкурентоспроможності.

Міра впливу запропонованих взаємозалежних характеристик соціетального трансформаційного простору на успішність процесу перетворень і підвищення рівня конкурентоспроможності суспільства різна. Цілеспрямоване перетворення базових інститутів меншою мірою впливає на конкурентоспроможність суспільства, ніж напівстихийна зміна його соціально-групової структури. Найбільший вплив на успішність трансформаційного процесу, на думку Т.І.Заславської, справляє слабокерована зміна рівня людського потенціалу суспільства.

Т.І.Заславська розробила аналітичну схему соціального механізму трансформації посткомуністичних суспільств. Вивчення будови і принципів його функціонування дало підстави для висновку про те, що “в основі зміни соціетальних характеристик суспільства лежить свого роду “клубок” переплетених процесів зміни масових соціальних практик” [Заславская, 2008: с. 17]. Таким чином, вивчення характеру зміни масових соціальних практик у суспільстві, що трансформується, дає можливість прогнозувати напрям перетворення суспільних інститутів, зміну соціально-групової структури і зниження чи підвищення рівня людського потенціалу.

Основним чинником зміни повсякденних соціальних практик Т.І.Заславська вважала “активність не так еліти і верхньої верстви, як середньої, базової і нижньої верств, що становлять основну частину суспільства” [Заславская, 2008: с. 18]. Дослідження успішних економічних акторів трансформаційного процесу в Росії унаочнили, що становлення нових економічних інститутів одночасно було і наслідком, і причиною їхньої активності. Були сформульовані висновки про безпосередній вплив соціальних якостей і ресурсів, належних суб'єктам трансформаційної активності, на способи їхньої діяльності та поведінки.

Аналіз російського трансформаційного процесу у 2005–2012 роках, викладений Т.І.Заславською в численних доповідях та інтерв'ю, вона здійснила, ґрунтуючись на власній концепції соціетальної трансформації російського суспільства. Ще у 2001 році вона висловила припущення про можливість трьох сценаріїв розвитку Росії: “1) авторитарно-силовий сценарій, що передбачає різке посилення держави, підвищення ролі силових структур, ужорсткішання контролю за ринковим сектором економіки, розширення репресивних і звуження демократичних практик; 2) консервативно-державницький сценарій, що означає формальне збереження ринкових відносин і демократичних процедур за значного посилення контрольних функцій бюрократії в економіці й інших сферах громадського життя; 3) напівкримінальний олігархічний сценарій, що означає відтворення (в нових формах) квазідемократичного і квазіринкового режиму, що сформувався в період правління Б.Єльцина, затягування ситуації смутного часу” [Заславская, 2001: с. 9].

Історія розвитку російського суспільства підтвердила слушність її прогнозів. Так, в інтерв'ю ІА УНІАН вона зазначала: “...за період правління Путіна зміцнилася олігархічна система, я б сказала, доволі низького штибу” [Заславская, 2008]. Була вибудована жорстка вертикаль влади, за якої краї-

на стала керованою, але не на демократичних принципах, про що свідчили вибори Президента Росії. При розростанні армії чиновників повсюдно і на всіх рівнях спостерігається “тотальна корупція”.

Дослідження Т.І.Заславської показали, що “Росія — це поєднання олігархічного устрою суспільства з вибудованою системою корупції” [Заславская, 2008]. Відбувається дискредитація і знищення опозиції. При цьому заохочуються паростки ізоляціонізму і ксенофобії. Ці процеси відбуваються на тлі збільшеного розриву в доходах бідних і багатих. З урахуванням тіньової економіки, за даними Т.І.Заславської, коефіцієнт різниці доходів сягає 30–40. Пізніше вона зазначала, що сучасний інституціональний розвиток російського суспільства й економіки модернізаціям й інноваціям не сприяє. На думку Т.І.Заславської, російська культура все ще несе на собі “відбиток багатовікового рабства більшості населення — спочатку царського, а потім радянського “кріпосництва”” [Заславская, 2012]. Не повною мірою сформувалися цінності, властиві розвиненим демократичним суспільствам, про що свідчать міжнародні дослідження цінностей, в яких бере участь Росія. Усе це гальмує розвиток російської економіки, котра, на думку Т.І.Заславської, є базовим інститутом: “модернізація економіки неможлива без модернізації суспільства” [Заславская, 2012]. Проте найсерйознішою перешкодою на шляху трансформаційного розвитку вона вважає державний авторитаризм і те, що повсюдна всюдишча корупція робить “розмову про правову державу безглуздою”. На думку Т.І.Заславської, “реальної боротьби з корупцією поки нема і, напевно, ще довго не буде, позаяк корумпована вся піраміда влади. А отже, “соціальні ліфти” запрацюють ще не скоро” [Заславская, 2012].

Як ішлося вище, в сучасній соціологічній науці спостерігається тенденція до інтеграції макро- і мікросоціологічних підходів до вивчення суспільства. Т.І.Заславська, розробивши концепцію соціетального рівня, сконцентрувала свою увагу на всебічному дослідженні якостей, у тому числі й особистісних, акторів трансформаційного процесу, на вивченні людського потенціалу російського суспільства.

Н.В.Паніна в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації українського суспільства почала досліджувати інституціональні та структурні зміни його. Відомо, що в будь-якому суспільстві, яке перебуває в процесі кардинальних соціальних змін, відбуваються два протилежні процеси: інституціоналізація нових соціальних інститутів і деінституціоналізація старих. Н.В.Паніна вважала, що інституціоналізацію треба визначати як “процес становлення нових соціальних інститутів у трьох аспектах:

- 1) процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і ритуалів);
- 2) створення організаційних структур, які є відповідальними за артикуляцію і порядок дотримання цих правил і становлять соціальну інфраструктуру інституціоналізованої поведінки;
- 3) формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організаційних структур, що відображає згоду людей із цим інституціональним порядком” [Головаха, 2001: с. 6].

Виходячи з цього визначення, деінституціоналізація є процесом руйнування інституціональних утворень і виявляється у зміні соціальних правил і явно вираженому (або прихованому, латентному) неприйнятті інституціональних вимог до соціальної поведінки.

Найчастіше ці процеси супроводжуються соціальним хаосом, дестабілізацією соціального життя, тотальною соціальною дезінтегрованістю. Унікальність українського трансформаційного процесу полягає, на думку Н.В.Паніної, в тому, що не тільки не було соціального вибуху, а й навіть “не спрацював соціальний механізм, притаманний для кризових держав і суспільств: погіршення соціально-економічної ситуації і соціального самопочуття населення не призвело до зростання проявів соціальної нетерпимості й дискримінації людей за етнічним принципом” [Головаха, 2001: с. 9]. Емпіричні дослідження продемонстрували, що інституціональний простір українського суспільства вкрай суперечливий і непояснюваний з позицій поширених раніше гіпотез: з одного боку, більшість членів суспільства не довіряють ані колишнім, ані новим інститутам, відчувають аномійну деморалізованість, а з іншого — зберігають соціальну витримку, толерантність і віру в перспективу розвитку суспільства в річці “загальноцивілізаційного процесу”.

Була сформульована гіпотеза, за якою “лише за подвійної інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна “інституціональна гіперповноцінність” українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де діють і колишні, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності” [Головаха, 2001: с. 16–17]. Ця гіпотеза була проілюстрована численними прикладами із соціальної практики, котрі підтверджують, що громадяни України, зазнаючи подвійного інституціонального навантаження, знаходять необхідні атрибути легальності й легітимності. Вона також була верифікована емпіричними дослідженнями, які підтвердили, що подвійність інституціональних правил дістає відображення в переважанні психоамбівалентного ставлення людей до інституціональних засад громадського життя, що зумовлено станом масової аномійної деморалізованості. Феномен масової амбівалентності українського суспільства Н.В.Паніна досліджувала спільно з Є.І.Головахою при аналізі особливостей політичної свідомості населення України.

З іншого боку, специфічна пострадянська інституціоналізація спричинила відповідні зміни соціальної структури. За аналогією можна назвати це явище “подвійною структуралізацією”. Найактивніші індивідууми приймають нові інституціональні правила, включаються в нову соціальну структуру і, таким чином, досягають вищого статусного рівня всіма доступними легальними і нелегальними способами. Представники масових верств, які не мають інтернальних особистісних якостей, намагаються адаптуватися до нових умов, зберігаючи колишні статусні позиції. У такий спосіб “більшість суспільства знаходить порозуміння у сприйнятті такої соціальної ситуації, за якої колишні й нові соціальні інститути співіснують, забезпечуючи своїм

суперечливим впливом легальність і легітимність наявного соціального порядку” [Головаха, 2001: с. 21].

Н.В.Паніна акцентувала увагу на тому, що подвійна інституціоналізація є тимчасовим явищем, яке гальмує розвиток процесу демократичної трансформації українського суспільства. Вона окреслила основні напрями подальшого вивчення перспектив переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституціональної системи. Таку перспективу Н.В.Паніна вбачала в розвитку так званої неінституціональної політики, що мала ґрунтуватися на постійному зростанні активності самодіяльних соціальних рухів й організацій. Ця активність у майбутньому мала привести до опанування неінституціонального простору і формування соціального капіталу. Мають з’явитися нові форми демократичної правової, політичної, економічної і духовної культури.

Реалізацію наміченого плану вивчення трансформаційних змін українського суспільства, що мають соціетальний характер, Н.В.Паніна розпочала з аналізу політичних інститутів: векторів політичного розвитку демократичної виборчої системи, формування української політичної еліти шляхом електорального вибору, вивчення акторів та агентів електорального процесу [Паніна, 2002].

Діяльність зі створення загальної концепції трансформації українського суспільства не була завершена Н.В.Паніною. Основні її ідеї можуть послугувати імпульсом для подальшого наукового пошуку соціологів України зі створення загальної теорії соціальних змін у суспільствах, що трансформуються.

Висновки

Порівняльний аналіз концепцій трансформації пострадянських суспільств Т.І.Заславської і Н.В.Паніної дає підстави для низки висновків:

Т.І.Заславська при вивченні трансформаційних процесів у російському суспільстві створила макроконцепцію розвитку його соціетального простору, утвореного векторами інституціональних змін, розвитку соціально-групової структури і людського потенціалу. Мікроконцептуалізація розвитку окремих складових трансформаційного процесу підтвердила засадове значення зростання людського потенціалу для позитивного розвитку соціальних змін російського суспільства. Нормативно-особистісну концепцію трансформації українського суспільства Н.В.Паніної за загальновизнаною класифікацією можна визначити як концепцію мікрорівня. Н.В.Паніна окреслила перспективу її розвитку шляхом вивчення трансформаційної зміни інституціональної структури українського суспільства і його стратифікації, тобто створення відповідної макроконцепції.

Обидві концепції є прикладами збагачення теоретичного знання, апробованого і верифікованого емпіричними дослідженнями. В обох концепціях обґрунтовано, що стан аномії характерний для суспільств, які перебувають у трансформаційному процесі. Однак у концепції Т.І.Заславської аномія зумовлена структурними змінами, тоді як у концепції Н.В.Паніної — розпа-

дом колишньої і створенням нової нормативно-ціннісної системи трансформаційних суспільств.

Нормативно-особистісну концепцію Н.В.Паніної можна розглядати як таку, що пояснює соціальну поведінку акторів трансформаційного процесу і рівень розвитку людського потенціалу трансформованого суспільства (які в концепції соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської є центральними поняттями) на підставі соціально-психологічних, психічних й особистісних якостей його (потенціалу) носіїв. Ці якості визначають шляхом вивчення соціального самопочуття, життєвої задоволеності, рівня три-можності, рівня аномійної деморалізованості, показників національного ізоляціонізму та цинізму. Нормативно-особистісна концепція трансформації українського суспільства Н.В.Паніної та структурно-діяльнісна концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської наділені неабияким прогностичним потенціалом.

Розроблення нормативно-особистісної концепції трансформації українського суспільства Н.В.Паніної є вагомим внеском у теорію трансформаційного процесу. Ця концепція вможливує оцінювання, порівняння і прогнозування розвитку трансформаційних процесів як в окремо досліджуваному суспільстві, так і в різних суспільствах. Вона дає змогу виявити причини зміни людського потенціалу досліджуваних суспільств, може слугувати достатньою основою для розроблення державних комплексних програм, спрямованих на його розвиток.

Нормативно-особистісна концепція трансформації українського суспільства Н.В.Паніної і діялісно-структурна концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської взаємодоповнюють наукові уявлення про пострадянську трансформацію й окреслюють шляхи створення фундаментальної теорії соціальних змін у пострадянських трансформаційних суспільствах.

Джерела

Головаха Е. И. Постсоветская anomia: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // *Общественные науки и современность*. — 2008. — № 6. — С. 5–10.

Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2001. — № 4. — С. 5–22.

Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии : учеб. пособие / А. Б. Гофман. — 9-е изд. — М. : Книж. дом “Университет”, 2008. — 240 с.

Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства / Т. Загороднюк // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг* : у 2 т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : ІС НАНУ : Азбука, 2011. — С. 245–256.

Загороднюк Т. Ю. Наталия Панина о критериях социологической культуры в трансформирующемся обществе / Татьяна Юрьевна Загороднюк // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. — 2011. — № 941. — С. 69–72. — (Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”).

Заславская Т. В период Путина утвердилась олигархия довольно низкого пошиба [Электронный ресурс] : интервью / Татьяна Заславская // ИА УНИАН. — 2008. — 23 мая. — Режим доступа : <http://www.ryzkov.ru/publications.php?id=7862>.

Заславская Т. Имидж не на вывоз [Электронный ресурс] : интервью / Т. Заславская // Российская газета. — 2012. — № 5880, 10 сент. — (Федеральный выпуск). — Режим доступа : <http://www.rg.ru/2012/09/09/zaslavskaya-poln.html>.

Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России / Т. И. Заславская // Социологические исследования. — 2002. — № 8. — С. 3–16.

Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т. И. Заславская // Кто и куда стремится вести Россию?.. Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, 2001. — С. 3–15.

Заславская Т. И. Роль социологии в процессе преобразований России / Т. И. Заславская // Социологические исследования. — 1996. — № 3. — С. 3–9.

Заславская Т. И. Социальные трансформации в России / Т. И. Заславская, В. А. Ядов // Социологический журнал. — 2008. — № 4. — С. 8–22.

Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2002. — 568 с.

Заславская Т. И. Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2012. — № 4. — С. 5–23.

Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 3–16.

Заславская Т. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перспективы. — 2000. — № 6 (50). — С. 14–19.

Заславская Т. Социальные факторы развития России [Электронный ресурс] : интервью / Т. Заславская // SPERO. — 2012. — № 12. — Режим доступа : <http://www.opes.ru/1355179.html>.

Здравомыслов А. Г. Интересы, действия, препятствия / А. Г. Здравомыслов // Кто и куда стремится вести Россию?.. Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, 2001. — С. 98–107.

Кодекс профессиональной этики социолога // Избранные труды по социологии : в 3 т. Т. 1 : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Панина Н. В. — К. : Факт, 2008. — С. 431–448.

Кравченко С. А. Социология: Парадигмы и темы : учеб. [для высш. учеб. заведений] / Покровский Н. Е., Мнацакян М. О., Кравченко С. А. — М. : Анкил, 1997. — 404 с.

Панина Н. В. Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии / Н. В. Панина // Избранные труды по социологии : в 3 т. Т. 1 : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. — К. : Факт, 2008. — С. 30–42.

Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.

Панина Н. Профессиональная этика и социология в Украине / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 5–8.

Панина Н. Структура факторов политического успеха как показатель политической направленности развития электоральной системы / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 39–62.

Паніна Н. Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій / Н. Паніна. — К. : Наук. думка, 1996. — 232 с.

Тощенко Ж. Т. Парадигмы, структура и уровни социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. — 2007. — № 9. — С. 5–16.

Тощенко Ж. Т. Социология [Электронный ресурс] / Тощенко Ж. Т. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Прометей : Юрайт-М, 2001. — 511 с. — Режим доступа : <http://yourlib.net/content/view/5258/64/>.

Штомпка П. Формирование социологического воображения. Значение теории / П. Штомпка // Социологические исследования. — 2005. — № 10. — С. 64–72.

Roxborough I. Modernization Theory Revisited / I. Roxborough // Comparative Studies in Society and History. — 1988. — Vol. 30, No. 4. — P. 753–761.